

FAZILETA HAFIZOVIĆ
(Sarajevo)

SOCIJALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA POŽEGE*

Kako god su dolaskom Osmanlija nastupile velike promjene u demografskom razvoju, te etničkoj i konfesionalnoj strukturi, isto se to zapaža i kod socijalne strukture stanovništva Požege. Drugi civilizacijski sistem donio je i svoje potrebe, drugačije privredne, kulturne i ostale sadržaje, različite nove običaje; sve to uz opstanak onih starih kategorija koje su se pokazale korisnima, a u skladu sa šeriatom. Na taj je način došlo do jednog velikog šarenila, koje je, međutim, davalo određenu specifičnost ovim i ovakvim gradovima, među kojima ni Požega nije bila izuzetak.

Susreću se ljudi različitih društvenih slojeva, od kojih pripadnici onog najvišeg nisu ni upisivani u deftere: sandžakbeg, njegovi saradnici, kadija, njegova pratnja, i sl. Nasuprot ovim visokim ličnostima, registrovan je u defteru i jedan oslobođeni rob 1565. godine.

Prilikom popisa najprije su uvođeni najugledniji građani, a to su obično bili spahije, ulema, vojska, odnosno vojni zapovjednici, itd. Mnoge su spahije bile upisane kao stanovnici Požege, što znači da nisu stanovali na svojim lenima. Ta su lena mogla biti u okolici, ali i dalje. U okolici grada nalazio se veći broj sitnih posjeda, čiji uživaoci nisu bili spahije, već pripadnici različitih društvenih grupa. Veličina ovih posjeda bila je različita, od sasvim malih, pa do velikih, a obično je navedena u dunumima ili opisno: otprilike koliko tri baštine (*tahminen üç baştinalık yer*), koliko uzoru dva pluga (za dan) - (*iki plug kifayet edecek yer*)¹, livada od pet kola trave (*tahminen beş arabalık çayır*)², njiva obradiva za tri dana (*üçgünlük mikdarı tarla*)³ itd.

Ovo, kao i ostalo stanovništvo, nalazimo upisano po kvartovima u kojima su stanovali. Kako je rečeno, muslimansko stanovništvo gradova nije plaćalo rajinske poreze, ukoliko nije obrađivalo zemlju na periferiji grada, pa i ako je obrađivalo zemlju, ono nije ponovo dobivalo rajinski status, nego je davalo ušrove i resmove. Zbog toga se grad i smatra snažnim sredstvom is-

* Ovaj rad predstavlja jedno od poglavlja magistarskog rada *Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka - urbani i privredni razvoj u XVI stoljeću*, odbranjenog u maju 1985. godine na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Temelji se na podacima osmanskih katasarskih popisa iz Istanbula i Beča.

1 Başbakanlık Arşivi, Istanbul, Tapu Defteri (dalje: BBA, TD) No. 243, kopije: Orijentalni institut, No. 1, fo. 19, Dalje: OIS 1.

2 Isto, 23.

3 BBA, TD No. 351; OIS No. 105, 61. Dalje: OIS 105.

lamizacije. Kršćansko stanovništvo je te poreze plaćalo, bez obzira na to da li se bavilo nekim zanatom ili ne. Jedino ako su bili uključeni u esnafe, bili su muaf.⁴

Prvi popisi pružaju malo podataka o socijalnoj strukturi, međutim, u kasnijim ih nalazimo vrlo mnogo. Ipak, i u ovima se stanovnik često navodi samo svojim imenom i imenom oca, ili čak i porodičnim imenom, što se susreće u ova doba samo kod kršćana. Za neke primjere kod muslimana (Yenicerizade, Hatibzade, Hamamcizade) u ovo vrijeme se ne bi moglo reći da je pravilo. Na ovaj način se ne vidi šta su ti ljudi po zanimanju, pošto ono nije naznačeno. Isto tako se neki stanovnici, uz svoje vlastito ime, upisuju i po nekim dominantnim ličnim osobinama, manama i sl. Sa stanovišta popisa najbitnije je da se ne ispusti neki poreski obveznik, pa će popisivač nastojati da posve sigurno distingira ljude jedne od drugih. Ako dva čovjeka imaju isto ime i isto zanimanje, potrebno je naći neki epitet koji će naznačiti da se ne radi o jednoj istoj osobi. Epiteti se kreću u rasponu od fizičkih (*slijep, hrom, reumatičar, i sl.*) do duhovnih nedostataka (*prevarant, prevrtljivac, lud, itd.*).

Za određene ljude se navodi da su nestali (*tebeh-hor*), pa se uz njihova imena ne navodi ništa drugo, vjerovatno dok se ne sazna šta se desilo s njima.

1. VOJSKA I PREDSTAVNICI VLASTI

U ovim popisima podataka o predstavnicima vlasti skoro da i ne nalazimo, izuzevši zabilješke o vakufima pojedinaca. U prvom popisu se spominju sandžakbezi Arslan-beg Jahjapašić, Murat-beg Tardić i Bali-beg Malkočević, te Mehmed-beg Jahjapašić, prilikom upisa njegovih mulkovih dobara, koja će prerasti u vakuf i kao takva se susreću u svim ostalim defterima. Godine 1565. ponovo nailazimo na spomen Bali-bega Malkočevića (pominje se vila u kojoj je stanovao).⁵ Zatim se spominje Ulama-paša, takođe sandžakbeg Požege, po tekiji koju je sagrađio,⁶ zatim Jahja-beg, po svojoj džamiji. U defteru iz 1579. godine nailazi se na požeškog sandžakbega Ahmed-bega.⁷

U sumarnom defteru se nalazi upisan has požeškog mir-i live, koji se 1569. godine nalazio u ruci Ali-bega. U naknadno upisanim bilješkama spominju se Muhamed-beg, Hizr-beg 1572, te Sinan-beg 1573. godine, kao uživaoci tog hasa.⁸

U Muhimme-defterima pominju se sljedeći požeški sandžak-bezi: 1556-7. Bali-beg, 1559. godine Veli-beg, a prije njega Halil-beg. Godine 1572. kao sandžak-beg se spominje Mehmed-beg, a zatim Nesuh-beg. 1579-81. na ovom je položaju Ferhad-beg, 1597. Ibrahim-beg, a 1598. Hasan-beg. Poznata

4 A.Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, POF XXVIII-XXIX /1978-79, 1980, str. 253.

5 OIS 105, 13.

6 Isto.

7 BBA, TD No. 672, OIS No. 10, 204. Dalje: OIS 10.

8 BBA, TD No. 486, OIS 106, 4. Dalje: OIS 106.

su imena i ostalih upravljača ovog sandžaka, odnosno većine njih, na osnovu drugih izvora i radova Bašagića, Kreševljakovića, zatim Sejihatname E. Čelebije, itd.

Što se tiče kadija, o njima ima sasvim malo podataka. U poreskom popisu Vlaha iz 1581. godine, na kraju popisa nahije Požege, stoji pečat i potpis požeškog kadije Mehmeda, sina Hasanovog, pod čijim je nadzorom popis izvršen. U jednom dokumentu koji se nalazi u Kadićevoj kronici, spominje se kadija Musa, sin Mahmud-efendije, a u istom dokumentu se pominje i jedan kassam, službenik suda, šudža halifa, sin Mahmuda.⁹

Dokument potiče s kraja 1557. godine. Kadić ga je prepisao iz sarajevskog sidžila za tu godinu. Početkom iste godine kao kadija u Požegi se pominje Muhammed, ili Mehmed, sin Balija.¹⁰

U Fojničkim registama nalazimo odluku kadije Seida, sina Jusufovog, iz ostavinske rasprave pred šeriatskim sudom u Požegi.¹¹ Odluka je iz 1584. godine.

U jednom fermanu, upućenom, sredinom 1592. godine požeškom sandžakbegu i požeškom kadiji, čija se imena ne navode, donosi se odluka sultana u vezi sa ostavštinom jednog požeškog trgovca, koji je umro u Dubrovniku. Dokument se nalazi u dubrovačkom Arhivu.¹²

Još se u sumarnom defteru iz 1569. godine od viših funkcionera spominju Hajdar, serasker kadiluka Požege i Brod, te Mustafa, čauš alaja spahija požeške live.

Svi ostali zvaničnici očito su timare i zeamate imali u nekom drugom kraju, pošto nisu upisani među lenima koja su se nalazila u požeškom sandžaku.

Što se tiče vojske, o njoj podatke, iako nepotpuno, nalazimo u pomenutim opširnim i u sumarnom popisu sandžaka. Međutim, kako vojne posade utvrda u pograničnom području, što je Požege bila sve do 1600. godine, tj. formiranja Kanjiškog ejaleta, pa dijelom i dalje, nisu unošene u ove redovne popise, najviše podataka nalazimo u posebnim popisima vojnih posada. Jedan takav defter je i popis alufedžija u gradovima bosanske i slavonske krajine.¹³

U prvom popisu nalazi se malo podataka o vojnoj posadi, iako je logično da je ona u ovom, još uvijek ratnom stanju, bila jedan od važnih faktora održanja osmanske vlasti na tek osvojenom prostoru. Najčešće se spominju posjedi Mehmed-bega Jahjapašića koji se nalaze na požeškoj teritoriji. U vezi sa njegovim navođenjem javlja se jedno pitanje. Naime, na sva-

9 M.E.Kadić, *Tarih-i Enveri*, OIS, knj. II, str. 46-47.

10 H. Kreševljaković, *Sitniji prilozi povijesti Požege pod Turcima*, Novi Behar XIII/1940, br. 24, 339.

11 J.Matasović, *Fojnička regesta*, Sremski Karlovci 1926, 117.

12 Historijski arhiv Dubrovnik, *Acta Turcarum* A I No. 2.

13 BBA, Maliyeden müdevver vesikalar, Defter No. 826 (Defter-i resid-i neferat-i liva-i Bosna ve Zaçasna ve Pojega).

kom mjestu gdje je pomenut, on je titulisan kao "poštovani zapovjednik live, neka potraje njegova veličina i uspjeh" (*Mir-i liva-i mukerrem dame ikbalahu, eclaluhu*). S obzirom na to da je na početku deftera kao zapovjednik live upisan njegov sin Arslan-beg, mislimo da ova titula izražava poštovanje koje je Mehmed-begu ukazivano ne zato što je bio zapovjednik ove live, već, kako kaže Pečevi ili, na osnovu toga, G.Elezović, što "... ovom prilikom on bi određen još i za glavnog zapovednika turskih graničnih trupa na tom delu granice Ugarske prema Austriji."¹⁴ Požeški sandžakbeg je u vojnom pogledu bio podređen smederevskom, a to je upravo bio Mehmed-beg, te pomenuto etiketiranje dolazi najvjerovatnije odatle. Treba imati na umu da je u toku još uvijek prva faza osvajanja Slavonije, a da je druga, u kojoj će biti osvojeno preostalo područje, tek slijedila.

Osim sandžakbega, u prvom se popisu spominju još Junus ćehaja sa 2 baštine, te Veli ćehaja, kojem pripadaju prihodi svih vinograda i mlinova u području grada (*varoş-i mezkurde kulliyen ne tabii olan bağlar ve harabe değirmenler der tasarruf-i Veli kethoda*). S obzirom na ovakve prihode, ovaj ćehaja je vjerovatno bio zamjenik nekog visokog funkcionera. Može biti da je bio zamjenik, odnosno zastupnik samog sandžakbega, pošto se ovaj u ovom periodu najčešće nalazio na bojnom polju.

Upisan je i džemat musellema. Skupinu sačinjavaju svega četiri kuće: Stevana, sina Grgurovog; Matijasa, sina Markovog; Jovaša, sina Jake i Stevana, sina?. Međutim, u selu Valjevica upisano je još sedam kuća musellema požeške tvrđave. Nisu plaćali nikakav porez. Vidi se da su kršćani vrlo brzo inkorporirani u osmanske trupe kao pomoćni odredi, što je bilo od osobite važnosti baš u ovom periodu uspostavljanja osmanske dominacije. Osim musellema, u više sela u ovom defteru upisani su i vojnuci: tamo gdje ih je bilo više, upisivani su zasebno od ostalih seljaka. Vojnuka nije bilo u Požegi, što je i razumljivo s obzirom na vrstu djelatnosti koju su obavljali u turskoj vojsci. Njihova je zadaća pretežno bila vezana za operativne trupe.

U vojničkom defteru za sandžake Smederevo i Požegu iz 1541-43. godine, u kojem su popisane posade pojedinih tvrđava ovog sandžaka koje se upućuju u budimsku tvrđavu, zabilježeno je da se upravo iz tvrđave Požega u Budim šalje 10 buljuka bešlija. Među ovim bešlijama 21 je neofit, a jedan od njih je čak zapovjednik buljuka. Sedmorica bešlija su Bosanci, jedan je iz Zvornika, a jedan iz Kamengrada. U buljuku Mehmeda, sina Sulejmana, upisan je Petre, kulag?z (vodič). Dnevnicе su im između 6 i 8 akči, jedino Murad-aga, zapovjednik trupa koje odlaze, ima dnevnicu od 42 akče.¹⁵

Godine 1545. javlja se već posada sastavljena od više vojnih rodova. Iz popisa mukata¹⁶ vidi se da se posade tvrđava vilajeta Požega sastoje od mus-

14 Tarih-i Pečevi, I, Feth-i Kal'a-i Pojega: Sene 943 Semendire sancagi beyi Yahyapaşazade Mehmed bey serhad-i mansurde olan guzzat-i islam ve umera-i kirama ferman-i padişah heft kişver birle serdar ve serleşker nasb olunmuş idi.

G.Elezović, *Turski spomenici*, I, sv. 1. Beograd 1940, 482.

15 Handschriftensammlung der Österreichischennationalbibliothek, Wien, MXT 557; OIS No. 114, 10-12. Dalje: OIS No. 114.

16 OIS I, 4.

tahfiza, azapa, bešlija i martolosa, pa se može pretpostaviti da je i požeška tvrđava imala sve te redove vojske. U bilješkama se spominju tri mustahfiza (*merd-i kal'a, hisar erenleri*), jedan tobdžija, jedan azap i jedan aga azapa. Upisana su i dva reisa, a od komandnog osoblja spominju se još jedan zapovjednik tobdžija, šest odabaša, jedan buljukbaša, četiri vojvode, te još jedanaest aga. Od ovih jedan je već pomenuti aga azapa, a drugi požeški dizdar Mehmed, kome se dodjeljuju prihodi jedne mezre i jedne livade. Upisan je i zamjenik dizdara, ćehaja Bajezit, kao i još jedan ćehaja, te jedan čauš. Što se ovih zapovjednika (aga) tiče, nije izričito navedeno gdje su oni bili smješteni, da li u samoj Požegi ili u nekoj od okolnih tvrđava, pošto su pomenuti samo kao uživaoci čifluka u kadiluku Požega. Sandžakbeg Murad-beg (Tardić) spominje se kao kupac jednog zemina¹⁷ koji se u sljedećem defteru nalazi u posjedu njegovog sina Mehmed-bega (*sabikan Pojega sancağibeyi olan Murad bey oğlu Mehmed bey*). Zemin se nalazi pored sela Sulkovci i u njegovom sastavu je i vodenica.¹⁸ Pored sandžakbega spominje se i njegova pratnja (*Ahmed, merdum-i Murad-bey*)¹⁹.

Godine 1565. u kasabi Požega među stanovnicima pojedinih četvrti nalazimo i vojna lica. Upisani su dizdar, šest zapovjednika oda, jedan spahija, tri mustahfiza, trojica bešlija, jedan azap, aga azapa. To su vojnici koji su posjedovali svoje kuće u pojedinim četvrtima, pa su upisani kao i ostali domaćini. To se vidi i po bilješci navedenoj uz ime mustahfiza Sefera, sina Husejna, u Mahali carske džamije, u kojoj se kaže da je kuća u kojoj stanuje sagrađena na mjestu "preostalom od nevjernika", pa se, uz dvorište i baštu, upisuje na njegovo ime. Sudeći po imenu, dizdar je ista osoba, samo što je sada sa titulom hadžije. Tako se javlja i u sljedećem defteru, pa imamo jednu interesantnu pojavu da je isto lice bilo dizdar sigurno najmanje 14 godina, a vrlo vjerovatno i duže od 34 godine.

Azapi su upisani u posebnoj mahali. Od 27 kuća azapa svi su muslimani, a samo ih je pet domaćina islamizirano u prvom koljenu. Među njima je upisana i jedna udovica, koja takođe stanuje u kući sagrađenoj na mjestu (temelju?) "preostalom od nevjernika", a za nju je, te za baštu i dvorište, platila resm-i tapu od 20 akči. Po ovim podacima moglo bi se zaključiti da su azape dijelom sačinjavali domaći stanovnici.

Mahalu martolosa sačinjavalo je pet kuća kršćana. Jedan od domaćina je Sremac.

Farisi nisu registrovani, ali je aga farisa tvrđave Brezovica upisan kao stanovnik Mahale carske džamije.

Tri musellema požeške tvrđave upisani su u varoši Velika,²⁰ a jedan u varoši Stražeman. Oni su prebačeni iz tvrđave Drenovica, te pošto su određeni za meremetčije (majstore za opravke) požeške tvrđave, oprošteni su od svih poreza (*hukuk ve rusumların alınmayıp*), pod uslovom da vrše popravke

17 Isto, 26.

18 OIS 105, 68.

19 OIS 1, 21.

20 OIS 105, 19.

kad god to zatreba. Kao meremetčija je upisan i jedan stanovnik sela Tulnik, iz džemata kneza Đure Jelučića.²¹ Jedan stanovnik sela Ivanovac bio je upisan takođe kao meremetčija iste tvrđave i bio izuzet od poreza, ali je kasnije dopisano da nije sposoban za tu službu, te da se upisuje kao raja.²² Još su dva stanovnika upisana kao meremetčije musellemi, a jedan je od njih ranije bio upisan kao nomad (*haymane*).

Što se tiče zemljišnih posjeda pojedinih vojnika (vrt, zemin, livada, vinograd, itd.), oni koji su ih posjedovali 1545. godine javljaju se i sada kao uživaoci istih, što može da znači da su vršili i dalje iste dužnosti. Samo je nekoliko novih posjednika, i to većinom nevojnika.

Što se tiče plaćanja ovih vojnika, važne podatke daje jedan dokumenat iz 1564. godine, dakle godinu dana stariji od popisa, a potiče iz Muhimme deftera.²³ To je hukum sremskom sandžakbegu Bajramu, koji je bio zadužen za raspodjelu timara u sandžaku Požega. Na osnovu carskog naređenja su se, kao plate tvrđavskoj posadi, dodjeljivali timari. Međutim, pokazalo se da su davanja, kojima su ti timari bili opterećeni nerealna, pa su timarnici odbili da ih prime. Opterećenja su bila prekomjerna s jedne strane što je ovo područje bilo serhat, što je vrlo značajan podatak, pa je zemlja bila podložna uništavanju od strane neprijatelja, a s druge strane, koja zapravo proizlazi iz ovog navedenog, zbog nerentabilnog zemljišta. Pored naređenja da se od sada razrezivanje vrši pravilno, naređeno je da se posadama pograničnih tvrđava ne dodjeljuju timari, nego plate.

Ovo se naređenje odnosi na vojsku cijelog sandžaka, a ne samo požeške tvrđave. Međutim, izgleda da se nije moglo postići to da svi vojnici u pograničnim tvrđavama postanu ulufedžije, pa se u sumarnom defteru nastalom pet godina kasnije i dalje dodjeljuju pojedinim vojnicima timari, pojedinačni i kolektivni. Kolektivne timare uživaju vojnici sa manjim prihodima.

Godine 1579. nalazi se već vrlo veliki broj spahija i vojnika nastanjen u gradskim četvrtima. Pored dizdara i njegovog zamjenika, upisano je još 17 mustahfiza, 12 zapovjednika oda i buljuka, bez naznake roda, dva reisa, zatim sedam tobdžija sa zapovjednikom i njegovim zamjenikom, 16 farisa, jedan azap, jedan janičar, jedan spahija-oklopnik (*bürüme*), te još 26 spahija (*džebelije* i *eškindžije*). Po prisustvu janičara vidi se da su se oni počeli smještati po provinciji i da više nisu stacionirani samo u Istanbulu.

Kao stanovnik Mahale carske džamije javlja se i Mustafa, mimar (graditelj, arhitekta) tvrđava u požeškom sandžaku, te u Mahali mesdžida Hadži-Džafera trubač (*borozan*) Ferhad.

Više se ne javljaju bešije i martolosi, ali susrećemo farise, što je svakako u vezi sa ustaljivanjem vlasti i učvršćenjem granice. Ipak, ove se godine javlja Marko odabaši, kao vlasnik čifluka u selu Hrvati, a Paval martolos kao vlasnik baštine u selu Potočan.²⁴ Međutim, oni su članovi posade nekog drugog utvrđenja.

21 Isto, 32.

22 Isto, 34.

23 Muhimme defterleri, OIS 215-VI/2, str.59/124, prevod E.Kovačević.

24 BBA TD No. 650, OIS 11, 214 i 215, mulk zemljište. Dalje: OIS 11.

Primjećuje se da se sada kao korisnici zemljišta u okolini grada više ne javljaju vojnici, nego građani Požege, dok se ovi sporadično sreću kao uživaoci čifluka. Ipak se određeni broj vojnih lica susreću kao vlasnici vinograda i čifluka u popisu mulkovnih zemljišta.²⁵

Po pitanju korištenja određenih ispasišta dolazilo je do sukoba između građana i mustahfiza sa seljacima iz sela Komušina, pa je sukob rješavan čak pred sudom.²⁶

Najviše podataka o vojnoj posadi daje sumarni popis iz 1569. godine. Tu je popisani džemat mustahfiza²⁷ na čelu sa dizdarom, koji je imao timar od 6000 akči, i njegovim zamjenikom, čiji je timar iznosio 3700 akči. Među mustahfize su ubrojena i četiri vjerska službenika (Mevlana Hišam, mujezin i devrihan u Carskoj džamiji, te Abdi b. Šemsuddin, muarrif i Husejn, koji se brinuo za osvjetljenje u istoj džamiji, kao i Jusuf, imam mesdžida Baliage). Oni su imali timare od 5000, 2000, 1500 i 1500 akči. Mustahfizi su bili raspoređeni u pet buljuka, jedan sa timarom od 1600, trojica sa timarom od 1550 akči i jedan sa timarom od 1400 akči. Među mustahfizima trojica su Bosanci, a 11 ih je muslimana u prvom koljenu. Od ovih, deset za ime oca uzima ime Abdulah, a jedan Abdullatif.

Timare su, pored mustahfiza, imali i tobdžije.²⁸ U džematu su popisana šestorica sa timarima u prosjeku od po 1400 akči, kao što je i kod mustahfiza, a upisani su još i njihov zapovjednik (timar od 3428 akči) i zamjenik (timar od 3000 akči). Jedan je tobdžija Arnaut, a dvojica su novi muslimani.

Ostali članovi posade, farisi i azapi, bili su dnevničari, ulufedžije, izuzevši zapovjedni kadar. Najveće prihode je imao aga farisa požeške tvrđave on je dobio zeamet od 23.500 akči.²⁹ To je jedini član požeške tvrđave koji ima zeamet i najvjerojatnije je da ga nije dobio za samu službu age, već i za neke druge zasluge.

Hajdar, serasker kadiluka Požega i Brod, imao je timar od 10.000 akči, a Mustafa, čauš alaja spahija požeškog sandžaka timar od 4000 akči. Što se tiče zapovjednika azapa, upisano ih je 10 sa timarima u prosjeku od oko 3000 akči. Radi se o reisima, agama i njihovim čehajama.

Zanimljivo je da je zeamet od 38.300 akči imao i Ahmed, sin Arslan-paše, iako je njegov otac pogubljen nešto ranije, prilikom pohoda sultana Sulejmana na Ugarsku. Uz njega se spominje i njegov brat Jahja. Zeamet je bio u njegovoj ruci do 1572. godine.³⁰ Godine 1579. oni se spominju kao vlasnici 2 livade i 2 bašte u okolini Požege.³¹

Zajedno sa timarlijama egzistirale su i ulufedžije. U principu su bili plaćeni vrlo slično, ako ne i isto, samo je način plaćanja bio drugačiji. Prema

25 OIS 11, 213-222.

26 OIS 1,4; 105, 14; 10, 17.

27 OIS 106, 46-57.

28 Isto, 47-59.

29 Isto.

30 Isto, 8.

31 OIS 10, 16.

popisu ulufedžija iz 1586. godine, u Požezi su postojale 4 ode azapa i 5 oda farisa. Prema tome, uzevši u obzir i timarlije i ulufedžije, požeška tvrđava imala je dosta brojnu posadu od oko 300 vojnika.³²

Podaci iz vojničkog deftera iz 1643. godine, mada to vrijeme izlazi iz okvira koje obuhvata ovaj rad, pokazuju još jednu zanimljivu stvar. Naime, u njemu je popisana posada palanke Požega i to džemat mustahfiza sa 5 buljuka, te džemat farisa, takođe sa 5 buljuka.³³ Uz mustahfize je upisan i dizdar, derviš Mustafa, a jedan od zamjenika mu je jedan konvertit. To znači da je u Požezi pored tvrđave, postojalo i utvrđenje tipa palanke, što bi moglo biti u vezi sa razmahom hajdučije u to vrijeme. Moguće je i to da je posada tvrđave bila oslabljena, s obzirom na to da Požega više nije bila pogranični sandžak, pa se pokazala potreba i za ovom vrstom utvrđenja.

Osim što je bio važan za odbranu i ratne pohode, ovaj je kadar uticao veoma mnogo i na život grada, a vrlo je značajan i po pitanju razvitka pojedinih zanata. Više zanata se razvilo upravo zbog potreba specifičnih za vojsku, a i ostali su napredovali uz njih.

Knezovi kao organi vlasti

I u Požezi se kao najistaknutije ličnosti među kršćanima javljaju knezovi. Oni kao organ turske vlasti nad skupinom kojoj pripadaju obavljaju određene službe, a zauzvrat su oslobođeni određenih poreza.³⁴

Knezovi se u Požezi javljaju već od prvog popisa, a slična institucija morala je postojati i prije Osmanlija, analogno postojanju seoskih birova i knezova. U prvom je popisu, pored kneza Ivaniša, sina Antolovog, uživaoca baštine, kao stanovnik Požege upisan Hrvan, sin Đure, knez nahije Pleternik. Nahija Pleternik se ne spominje ni u jednom defteru kao turska administrativna jedinica. Ovdje se vjerovatno radi o nekoj ranijoj podjeli, ili možda o vlaškoj teritoriji.

U sljedećem popisu knez Mikloš ima uza se jednog tekliča, a u popisu iz 1565. godine upisan je knez sa dva tekliča. S obzirom na to da je ovaj knez došljak, novi stanovnik grada, moglo bi se zaključiti da su presudnu ulogu u odabiranju kneza imali Turci, a ne sami stanovnici grada. Ovaj knez, Paval prišlac, javlja se kao vlasnik baštine u selu Frkljevci, u defteru iz 1579. mada te godine on više nije bio knez.³⁵

I u defteru iz 1579. godine susreće se knez sa dva tekliča. Knezovi nisu plaćali određene poreze, kao na primjer resm-i kapu, dok tekliči nisu bili izuzeti od plaćanja ovog poreza.

32 A.Handžić, *Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, Godišnjak društva istoričara BiH, XIII/1962, str. 332.

33 Nationalbibliothek Wien, 35; OIS 81, 298-330.

34 M.Vasić, *Gradovi pod turskom vlašću* (separat), Istorija Crne Gore, knj. 3, t. 1, Titograd 1975, 574.

35 OIS 11, 214.

Sasvim drugu kategoriju čine knezovi, primičuri, tekliči u vlaško-stočarskoj hijerarhiji i drugačije su i tretirani. Međutim, to pitanje ne spada ovamo, pošto ih nije bilo u Požegi.

2. DUHOVNA LICA (ULEMA)

I ova kategorija spadala je u *asker*-povlaštenu vladajuću klasu u najširem smislu riječi. Pripadnici ove skupine davali su na neki način najvažnije tonove u životu grada, pošto su tu spadali kadije, muftije, imami, učitelji, itd. Značajnu ulogu imali su i derviši, posebno u godinama uspostavljanja novog sistema. Njihov islamski prozelitizam bio je od velikog značenja za tok islamizacije.

U Požegi se susreću predstavnici svih kategorija ove klase, što je i normalno s obzirom na njen status centra sandžaka. U početku su to lica svakako sa strane, dok kasnije nailazimo na pojedinim mjestima i ljude domaćeg porijekla, posebno imame.

U prvom popisu nema nikakvih podataka o ovoj klasi. Međutim, sigurno je da je tu bio prisutan kadija, s obzirom na to da je bio formiran kadiluk. Isto tako, pošto je u gradu postojala posada, sigurno je da je postojao i najmanje jedan imam, zadužen za vjerske potrebe vojske.

Godine 1545. u defter je upisan imam Jusuf, kao uživatelj prihoda jednog vrta. Ovo već ukazuje na postojanje jedne džamije ili, što je vjerovatnije, mesdžida. I. Mažuran spominje da je tih godina tvrđavska crkvice prepravljena u džamiju, zbog potreba posade.³⁶ S obzirom na činjenice, tu se radi o mesdžidu, a spomenuti Jusuf je, kao njegov imam i imam posade, i sam spadao u mustahfize.

Osim njega, upisan je jedan hadžija sa vrtom u blizini varoši, a pokraj rječice Orljave, kao i jedan hodža (*Omer hace*). Tu je takođe i Mustafa odo-baša, hodžin sin, za kojeg se precizira da je stanovao u Požegi (*nefs-i Poje-ga'da mutemekkin*). Pominju se još dva pisara, katib Mehmed i katib Kurd.

Pošto nema drugih podataka, ne može se reći ništa više određeno. Međutim, pošto je to bilo pravilo, u gradu su morale postojati sve institucije za potrebe vlasti, kako administrativnih, tako i vjerskih.

U sljedećem popisu iz 1565. godine Požegu nalazimo kao kasabu sa osam mahala muslimana i jednom mahalom kršćana. Ulema je sada brojnija i više prisutna, shodno višestruko povećanom broju stanovnika.

Po pravilu da se na vrhu navode najvažnije ličnosti mahale, u svakoj je mahali na prvom mjestu upisan imam džamije, odnosno mesdžida, zatim ostali službenici tih objekata, drugi učeni ljudi, te ljudi sa nekom funkcijom ili titulom (spahije, hadžije, itd.). Imami su bili predstavnici mahala, pa su, imajući i druge društvene funkcije, i zbog toga upisivani prvi.³⁷

36 I. Mažuran, *Požega i požeška kotlina za turske vladavine*, "Požega 1227-1977", Slavenska Požega 1977, 185.

37 D. Bojanić-Lukač - S. Đorđević, *Razvoj lokalne gradske uprave na Balkanu od 15-19. veka*, "Gradska kultura na Balkanu", SANU, Balkanološki institut, pos. izd. knj. 20, Beograd 1984, 76.

U carskoj - centralnoj džamiji (*Cami-i şerif-i hazreti hudavendigâr*) službenici su mevlana Hamdi, imam i hatib, zatim mujezini mevlana Ahmed, sin Šehabuddina, i mevlana Hišam. Sudeći po nazivu *mevlana*, mora da su bili posebno cijenjeni učeni ljudi. Za mevlana Hišama se navodi da je kuća u kojoj je nastanjen nanovo sagrađena, pa se upisuje na njegovo ime, kao i prihodi jedne livade pored Orljave.³⁸ U sumarnom defteru iz 1565. godine, gdje je upisan kao mujezin i devrihan, navodi se kao uživatelj timara od 5000 akči. Iz jedne bilješke koja je dodata pet godina kasnije, saznajemo da se prihod timara povećava na 5300 akči. Godine 1575. se ovaj timar dodjeljuje Mustafi iz sandžaka Mora, pošto je Hišam umro. Takođe se u ovom defteru spominju još dva službenika carske džamije, koja nisu navedena ni u jednom drugom defteru. To su Abdi, sin Šemsudina, muarraf, sa timarom od 2000 akči, i Husejn Bosanac, koji se brinuo za osvjetljenje, sa timarom od 1500 akči.

U mahali džamije pokojnog Jahja-paše na prvom je mjestu upisan Abdi, sin Simina, pa je on vjerovatno imam u pomenutoj džamiji. Dobio je u vlasništvo kuću, dvorište i vrt, plaćajući za to 20 akči resm-i tapu.³⁹ Takođe je dobio na korištenje i jednu livadu i tu se navodi kao Abdi, sin Simin-hodže. Godine 1579. po odluci kadije ovu livadu dobija Hasan reis, a kako se Abdi više ne spominje, vjerovatno je umro. Na isti način dobio je kuću, te uz nju dvorište, vrt i vinograd i sejjid Nesuh, sin sejjida Ahmeda, te prihod jednog drugog vinograda.⁴⁰ Ovaj se vinograd nalazio u blizini vile Bali-bega (*köşk-ü Bali-bey*). Ovo je prvi sejjid, potomak profeta Muhammeda, koji se dosad javio u Požegi. U sljedećem defteru sejjidi se više ne spominju. Međutim, stotinjak godina nakon ovog popisa, E.Čelebi u svom *Putopisu* saopštava da u gradu, između ostalih, postoji i predstavnik šerifa (*nekib*).⁴¹ Nije jasno radi li se o jednoj istoj liniji porodice, pošto u njenoj genealogiji postoji razlika između šerifa i sejjida, ili su možda pripadnici linije sejjida napustili Požegu, a u međuvremenu se u nju doselili pripadnici linije šerifa.

Jahja-pašina džamija imala je i dvojicu mujezina, a kako je u njenoj mahali registrovan još jedan propovjednik, Bilal-hodža, hatib, sigurno je bila veća i značajnija džamija.

Ahmed-hodža, sin Mustafe, je imam, a Isa, sin Bajramlija mujezin u mesdžidu krojača Hasana. Dalje se od ovih duhovnih lica spominju Mehmed, sin Timurhana, imam u mesdžidu Katiba Muslihuddina, Jusuf-hodža, imam mesdžida Bali-age, Ahmed, sin Abdullaha, imam mesdžida Kejvan vojvode, Džarullah-hodža u istoj mahali; Mustafa-hodža, imam mesdžida Ali b. Baliija. U ovoj mahali su upisani još jedan imam, Mehmed, sin Ismail-hodže, i jedan mujezin Hasan, sin Mehmeda. Za Mehmeda nije naznačeno u kojoj je džamiji imam, već je samo upisan kao stanovnik te mahale, sa novosagrađenom

38 OIS 105, 13.

39 Isto, 6.

40 Isto, 6 i 13.

41 E.Čelebi, *Putopis*. Odlomci o jugoslavenskim zemljama (prevod, uvod i komentar H.Šabanović), Sarajevo 1979, 239.

kućom, te jednom baštom i livadom. Moguće je da je on imam nekog mesdžida oko kojeg se nije formirala mahala, pa nije posebno ni upisan.

Pomenuti Jusuf-hodža, imam mesdžida Bali-aga, upisan je kao uživatelj prihoda jedne parcele - vrta u blizini varoši, pored Orljave. To je zemljište na njega bilo upisano i u defteru iz 1545. godine, kada se on susreće kao jedino duhovno lice u Požegi. U sumarnom defteru iz 1569. godine upisan je jedan Jusuf, sin Iskendera, imam mesdžida u kasabi Požega, kao uživatelj timara od 1500 akči.⁴² Međutim, timar je 1573. godine ostao upražnjen (razlog nije naveden), pa je na vlastito traženje dodijeljen Muslihuddinu, kojeg 1579. godine nalazimo kao imama mesdžida Bali-age. Jedan se Jusuf-hodža ove godine javlja kao stanovnik mahale Orljava, pa kako se na osnovu ovih podataka može pretpostaviti da se radi o jednoj istoj osobi, to bi značilo da je suviše star da bi mogao da obavlja dužnost imama.

Što se tiče etničkog porijekla ovih lica, kako je već spomenuto, možemo sa sigurnošću pretpostaviti da su to ljudi došli sa strane, pošto domaće stanovništvo nije moglo oformiti vlastiti kadar za ovaj, za te ciljeve kratak period. To nam najbolje pokazuje pojava jednog imama islamiziranog u prvog koljenu (Ahmed, sin Abdullaha).⁴³

U ovom se defteru prvi put spominje i jedna tekija (zavija), za koju je naznačeno da ju je podigao Ulama-paša.⁴⁴ Pošto je Ulama-paša bio sandžakbeg Požege između 1550. i 1553. godine, tekija je mogla biti podignuta na samom početku njegovog službovanja, pošto je to bilo vrijeme primirja između Austrije i Turske.

Već sredinom 1552. godine Ulama-paša započinje nove akcije i osvaja Viroviticu, tako da je gradnjom mogao biti zaokupljen prije toga. Osim toga, i uloga koju su derviši imali u podizanju gradova, te pretvaranju već zatečenih u gradove sa islamskom fizionomijom, vrlo je velika, pa je bilo potrebno da se oni što prije odgovarajuće smjeste. Zavija je, izgleda, rasla, jer se u popisu iz 1579. godine javlja kao vlasnik većih parcela zemljišta. Godine 1565. u popisu stanovništva susrećemo nekoliko derviša. To su derviši koji su stanovali u svojim kućama po određenim mahalama, a nisu bili smješteni u tekiji: Hajdar-baba (u mahali Jahja-paše), Hamza sufi (u mahali Derzi Hasana), Sinan-dede, sin Ahmeda (u mahali Katiba Muslihuddina), te Džafer-dede (u mahali Kejvan vojvode). Sudeći po različitim nazivima, oni su i pripadali različitim derviškim redovima (bektaši, mevlevi). Nije sigurno da li su imali zajedničkog šejha, ali je u gradu upisan samo jedan: Ali šejh, u mahali Ali b. Balija.⁴⁵ Međutim, u popisu čifluka susreće se Ibrahim, sin šejha Sinana, ali nije precizirano da li je tu riječ o pomenutom Sinan-dede.

Godine 1579. od duhovnika u Požegi i dalje susrećemo imame i ostalo osoblje džamije i mesdžida, te izvjestan broj derviša.⁴⁶ Ovdje bismo na neki

42 OIS 106, 57.

43 OIS 105, 10.

44 Isto, 12.

45 Isto, 6-11.

46 OIS 10, 13-16.

način mogli uvrstiti i nekoliko hadžija. Interesantno je da je hadžija bio i zapovjednik tvrđavske posade, koji se kao hadžija spominje i 1565. godine (*Haci-Mehmed-aga, dizdar-i kal'a-i Pojega*). Kao hadžije se pojavljuju i nekoliko janičara. Ovo je podatak koji govori o povoljnom ekonomskom statusu stanovnika ovog grada, kako vojnika, tako i pripadnika ostalih zanimanja.

U glavnoj je džamiji ove godine imam i hatib hadži-Muslihuddin. Jedan se imam Muslihuddin 1584. godine javlja kao svjedok (*šuhud ul-hal*) u jednoj raspravi pred požeškim kadijom, u vezi sa ostavštinom jednog umrlog sveštenika.⁴⁷ Pošto su izostavljene titule, ne zna se da li se radi o ovom Muslihuddinu ili Muslihuddin-halifi, koji je u isto vrijeme bio imam mesdžida Bali-age.

Glavna džamija ima i dvojicu mujezina - šejha Ahmeda i Pir Mehmeda, te muarrifa Abdurrahmana i pomoćno osoblje (jednog poslužitelja koji je čistio džamiju i jednoga koji se brinuo za osvjetljenje). U mahali ove džamije čak osam domaćina su hadžije.

Broj službenika u drugoj carskoj džamiji je veći negoli u glavnoj. To su imam i hatib Ahmed, mujezini Hurrem i Hasan, muarrif Salih, čirakći (osvjetljenje) Muslihuddin, poslužitelj Pir Sufi i sallahani Ibrahim-hodža i Perwane.

U džamiji pokojnog Jahja-bega službenici su bili sljedeći: imam i hatib (Alauddin), dva mujezina (Omer i Ramadan), sallahani (Osman) i poslužitelj (kajjim Sinan). Ovdje je kao službenik upisan i sakupljač vakufskih prihoda džabija Sinan. Džabija se prvi put izričito spominje u ovom defteru, mada se još 1565. godine spominje plaća džabije u popisu rashoda pomenutog vakufa.⁴⁸ Pošto je Jahja-pašin vakuf bio dosta bogat, bilo je i potrebno da se angažuje više službenika. Ovaj se legator u ovom defteru nekad pominje kao paša, a nekad kao beg, što je najvjerojatnije omaška pisara.

U ostalim manjim džamijama, odnosno mesdžidima, broj službenika je najčešće reduciran samo na imama, a samo se ponegdje susreće i mujezin. Ostale dužnosti su pripadnici određenog džemata obavljali na dobrovoljnoj osnovi.

Ovaj podatak, kao i činjenica da za održavanje ovih objekata nije registrovan vakuf, pokazuje da su ti objekti podizani od strane pobožnih, ali ekonomski nedovoljno jakih pojedinaca, kao što su krojač, pisar, vojvoda i slično.

I u ovom popisu se spominje izvjestan broj hodža i derviša. Pod nazivom *sufi* upisani su kao stanovnici pojedinih mahala sedam lica, jedna osoba sa nazivom *dede* i jedna sa nazivom *melami*. U popisu vrtova čiji prihodi pripadaju požeškoj zaviji upisani su kao uživaoci dva vrta jedan melamijski derviš i jedan melamijski šejh (*baba melami*), a jedan je vrt od deset dunuma upisan uz zaviju. Ni u ovom defteru se ne precizira kojem je redu pripadala tekija. Najvjerojatnije je bila zajednička za više redova. Prisustvo hodža go-

47 J.Matasović, nav. djelo, 117.

48 OIS 105, 14.

voru o tome da je postojao i rad na obrazovanju i sticanju znanja, u ovom slučaju vjerskog. Kolika se pažnja tome poklanjala vidi se po tome što se već u defteru iz 1565. godine spominje mekteb, koji je podigao Ferhad-beg, sandžakbeg Začasne, i za njega osnovao i vakuf.⁴⁹ Isto se tako spominje još jedan mekteb, muallimhane, koji je uz svoj mesdžid podigao katib Muslihuddin.⁵⁰ Moguće je da je postojalo i više mekteba koji nisu imali posebne zgrade, nego su bili vezani uz džamije, pošto se spominje i više hodža (hace) u različitim kvartovima.

Još jedna vrlo važna institucija postojala je u Požegi, a to je institucija muftija. Podatak o njenom postojanju potiče iz vremena kada su Turci već bili napustili ove krajeve, a zapamćena je po zgradi u kojoj je muftija službovao.⁵¹

Pripadnici ove klase javljaju se u popisu mulkovnih zemljišta kao vlasnici određenih parcela (vinograd, livada, itd.) veličina najčešće 1 dunuma. Interesantno je da se kao vlasnici vinograda javljaju i derviši, pa i jedan šejh.⁵²

Što se tiče književnog rada, podataka za 16. vijek za sada nemamo, ako se izuzme činjenica da je prvi požeški sandžakbeg Arslan-beg Jahjapašić bio između ostalog, poznat i kao dobar pjesnik.⁵³ Prema Bašagiću, neki su Požežani dostigli visok rang, ali uglavnom na polju vjerskih disciplina.⁵⁴

3. ZANATI I GRADSKA PRIVREDA

Srednjovjekovna gradska privreda bila je u Požegi razvijena i prije dolaska Osmanlija. Kao dobro ugarskih kraljica, grad je razvijao i različite zanate i trgovinu. O tome ima vrlo malo sačuvanih podataka,⁵⁵ ali i oni potvrđuju pretpostavke o postojanju razvijene privrede.

Dolaskom Osmanlija svakako dolazi u prvom periodu do izvjesnog zaštoja i stagnacije. Međutim, nakon toga počinje ubrzani rast pojedinih starih i više novih zanata, trgovine, pa i poljoprivrede, pošto Požege, kao i većina srednjovjekovnih gradova, ima i agrarni karakter.

U popisu iz 1540. godine ne nalazimo u Požegi naznačene zanatlije, mada ih je najvjerojatnije bilo. Domaćini su upisani samo ličnim i porodičnim imenom, odnosno imenom oca. Činjenica je da je sa baštinama upisano 12 domaćina, uključujući i kneza. Na osnovu toga se može reći da su se oni zasigurno bavili poljoprivredom, a to se može pretpostaviti i za ostale. Uz to

48 OIS 105, 14.

49 Isto, 12.

50 Isto, 13.

51 I.Karaman, *Požega i požeška kotlina od oslobođenja ispod turske vlasti do 1848.godine*, "Požege 1227-1977", 206.

52 OIS 11, 213 i dalje.

53 S.Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931, 13.

54 Isto, 1 i 31.

55 R.Heli, *Povijesni razvoj privrede u požeškoj kotlini*, "Požege 1227-1977", 326.

su se bavili i trgovinom, pošto se među porezima navodi tržna taksa, te ihtisab i ihzarija.

U sljedećem popisu već se nazire određenija slika u tom pogledu. Pošto su i ovdje, kako je već rečeno, popisani samo nemuslimani, možemo nešto malo više saznati o socijalnoj strukturi te skupine, mada se dolazi i do nekih podataka o toj strukturi kod muslimana. Sada već poimenice susrećemo određena zanimanja: Matijaš dulger, Đurko berber, Ivaniš dulger, Stevan dulger, jedan sarač. Kako je među uživaocima čifluka upisan i Ferhad dulger, vidi se da je ovo zanimanje bilo vrlo traženo, kako zbog potrebe za opravljanjem, tako i potrebe za gradnjom novih objekata.⁵⁶

Još su upisana dva domaćina, čija zanimanja samo potvrđuju karakter naselja, koje je ovdje i upisano kao selo-varoš. To su Jakob kožar i Lukač kramar (sitni trgovac). Interesantno je da je pisar upotrijebio domaće riječi, a to se dešava i u kasnijim defterima. Međutim, on te domaće nazive upotrebljava isključivo za nemuslimansko stanovništvo, pa će u ovim defterima za jednog kršćanina uvijek reći "kovač", dok će za muslimane upotrijebiti arapski ili turski naziv "haddad" ili "demirci".

O agrarnom karakteru varoši govori i jako veliki broj čifluka, zemina, vrtova, vinograda, itd., u okolini Požege. Posebno je uočljiv veliki broj mezri - pustih selišta - koje se označavaju kao puste, zapuštene, propale. To je jasan znak koliko su teške tragove ostavili sukobi u tom području na polju poljoprivrede. Sada nova vlast nastoji da ta područja kultivira, dodjeljujući ih pojedincima na korištenje. U defterima se izričito navodi da su uživaoci, dobivši tapiju bilo prilikom popisa, bilo od strane sandžakbega, kultivisali zemljište, popravljali zapuštene mlinove i slično. Na taj su način mnoge mezre postale sela, kako to vidimo u defteru iz 1569. godine, a pojedine mezre su nastanjene i na njima su čak sagrađeni mesdžidi,⁵⁷ što znači da postoje uslovi da i one vrlo brzo prerastu u sela.

Godine 1545. susrećemo još dvojicu domaćina sa navedenim zanimanjem: bozadžija Bali i hamamdžija Memi. Javljaju se kao uživaoci jednog vrta i jednog čifluka.

Trg se i dalje održava, pa i razvija. Sada se naplaćuje i taksa za kupoprodaju robova. Takse naplaćuje Stojan Badždar. Zanimljivo je da ovu dužnost vrši jedan nemusliman, međutim, on je vjerovatno bio badždar i prije dolaska Osmanlija, pa su ga oni mogli zadržati kao iskusnog službenika.

Za raličku od 1545. godine, kada se javlja vrlo mali broj zanatlija, u popisu iz 1565. godine broj zanata i zanatlija višestruko je uvećan, shodno višestrukom povećanju broja stanovnika kasabe.

Za pojedine zanate se vidi da su brojni upravo toliko koliko bi mogle biti velike potrebe stanovnika za njihovim uslugama. Nasuprot tome, pojedini zanati imaju daleko više članova nego što bi to zahtijevale potrebe jedne kasabe, pa tako vidimo da su bili angažovani i u neke druge svrhe, a to je

⁵⁶ OIS 1, 4.

⁵⁷ OIS 105, 55 i 57.

prije svega za potrebe vojske. To su upravo oni zanati čije su djelatnosti neophodne za vojsku: krojači, obučari, sarači, itd.⁵⁸

Brojčano, krojača je upisano 48, obučara 19, a sarača 12; od sarača jedan je zanatlija kršćanin. Trgovaca takođe ima nešto veći broj - 13, mesara 10, kovača 8. Kod kovača dvojica su nemuslimani. Dalje, dvojica zanatlija prave oklope, 4 su potkivači, 5 je kožara, jedan kazandžija, 4 kalajdžije, 1 bravar. Tu su zatim 1 sudski pozivar, 3 tellala, 3 sudska službenika (*havaladži*), 5 pisara, a jedan je badždar, i to kršćanin.

Da se tempo građenja smiruje, vidi se po zanatlijama angažovanim na tom planu: dulgera je svega trojica, a od toga je jedan nemusliman, a tesara (*necar*) dvojica. Po jedan ili po dvojica zanatlija pripadaju uslužnim djelatnostima: 2 kazzaza, 1 mudžellid, 4 krznara i 1 kršćanin kožuhar, 1 rukavičar, 1 papučar, 2 kečedžije (proizvođači tkanina i prostirki od vunene kozje abe), 2 su pravili prostirke od slame, 1 bojadžija, 2 mlinara,⁵⁹ i 1 staretinar. U hamamu su bili angažovani jedan hamamdžija i 3 masera, a bilo je i 5 berbera, od kojih je jedan nemusliman. Na kraju, bilo je u gradu još 10 poslastičara i 1 proizvođač osvježavajućih pića.

Osim navedenih zanata, stanovnici grada su se bavili i poljoprivredom, što se vidi iz popisa vrtova i vinograda u okolini kasabe, koji su bili upisani i na neke zanatlije, kako muslimane, tako i nemuslimane. Takođe se i u popisu mulkovnih zemljišta kao posjednici susreću zanatlije: Hasan čizmedžija, Ramadan krojač, itd. To su obično parcele od 1 dunuma. Porezi takođe ukazuju na to: muslimani su plaćali porez na svoje vinograde 400 akči, a davali su i desetinu od vrtova, a kršćani su davali porez na vrtove 122 akče, desetinu od šire 5400 akči. Osim toga, oni su gajili i svinje, jer za *bid'at-i hinzir* daju 250 akči.

U defteru iz 1579. godine susrećemo se s pojavom da su neki zanati donijeli ime određenim porodicama (Buzadžizade, Hamamdžizade, pa i Hatibzade itd.), što bi moglo značiti da su u tim porodicama postali i tradicionalni. Takođe upada u oči da se nešto promijenila struktura zanata, određeni zanati opadaju (krojači npr.), dok se drugi razvijaju (tabaci, poslastičari).⁶⁰

Pored trgovaca, koji su trgovali čak i sa Venecijom i Dubrovnikom, što se vidi iz pomenutog dokumenta u Dubrovačkom arhivu, prvi put se javljaju sitničari, sitni trgovci.

Vezano za prehranu, pojavljuju se nove zanatlije: pekar, kuhar (*paçacı*), bakkal, ribar.

Prvi put se javljaju zlatar i jedan proizvođač ćilima (*halıcı*). Oba ova zanata su registrovana kod kršćana.

Novo je zanimanje i travar, a travari su vjerovatno, pored sakupljanja trava, morali znati nešto i o liječenju nekih bolesti.

58 Isto, 6-12.

59 U samom gradu bilo je više mlinova, od kojih su neki bili u posjedu vakufa, a neki privatnih lica.

60 OIS 10, 13-16.

Broj zanatlija ide ovako: trgovaca je najviše - 26, a po brojnosti su za njima krojači - 21 (od toga su dvojica kršćani), te poslastičari - 16. Od onih koji su obrađivali kožu najviše je obućara - 13. Ovdje se oni pominju pod nazivom *çizmeci*, a ne *haffaf*, kao u prethodnom defteru, ali nema sumnje da se radi o obućarima, pošto drugi obućari nisu zabilježeni. Tabaka je 8, sarača 9, papučar 1, te jedan sagračkija kršćanin. Trojica su domaćina krznari, 2 muslimana i 1 kršćanin.

Kovača je 6, a od njih je takođe 1 kršćanin. Kalajdžija ima četvorica, potkivača trojica, jedan zanatlija proizvodi oklope, dvojica sablje, a jedan je zlatar, i to kršćanin.

Tesara ima šestorica, a isto toliko i dulgera (pet muslimana i 1 kršćanin). Već pomenuti zanat pravljenja ćilima ima jednog predstavnika, a u vezi s tim je i zanat pucara vune, koji takođe ima samo jednog predstavnika. Jedan zanatlija pravi grubu tkaninu za pokrovce (*muytafi*), a sedmorica prave tkanine i prostirke od abe.

To su još 5 mesara, 1 mlinar, 1 bakal, 1 pačadžija (aščija), 1 pekar, 1 ribar, 1 travar, 1 kolar, 1 ugljar, 1 staretinar i 6 sitnih trgovaca.

Sudski pozivar je i dalje samo jedan, telala ima četvorica, a i pisar je takođe samo jedan. U hamamu su dva radnika (*hamamcı*) i dva masera. Berbera ima šestorica, a jedan od njih je kršćanin. Interesantno je zanimanje jednog drugog kršćanina: gostioničar (*konukçu*).

Sada se kao pobirač tržnih taksi pominje jedan Hadži Badždar, za kojeg na drugom mjestu saznajemo da se zove Husein (*Haci Huseyn eş-şehir be Bacdar Haci*).⁶¹

Po popisu izvršenom 1688. godine od strane austrijskih vlasti, grad je imao 574 kuće, a po komorskom popisu iz 1702. godine 82 zanatlije različitih profila.⁶²

61 Isto, 16.

62 R.Heli, nav. rad, 326.

SOCIJALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA POŽEGE

Rezime

Ovaj rad predstavlja veći dio centralnog poglavlja magistarskog rada *Grad Požega kao sjedište požeškog sandžaka - urbani i privredni razvoj u XVI stoljeću*. Rad je odbranjen u maju 1985. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

(Slavonska) Požega je bila sjedište požeškog sandžaka, osnovanog u prvoj polovici XVI stoljeća na teritoriji današnje Slavonije, sve do prestanka osmanske vlasti u ovim krajevima 1699. godine. Najviše podataka o razvoju grada u ovo vrijeme daju osmanski katastarski popisi, te je na osnovu njih obrađena i socijalna struktura stanovništva Požege. Podjela je izvršena na vojsku i predstavnike vlasti, knezove kao organe vlasti, duhovna lica (ulemu), te predstavnike zanata i gradske privrede. Na osnovu ovih istraživanja utvrđeno je da je, nakon kratke stagnacije izazvane ratnim sukobima, grad rastao i razvijao se, te je predstavljao jedan značajan politički i privredni centar ovog kraja.

Takođe je utvrđeno da je velika pažnja poklonjena vojnoj organizaciji, s obzirom na to da je požeški sandžak skoro cijelo vrijeme bio serhat - granično područje.

THE SOCIAL STRUCTURE OF THE INHABITANTS OF POŽEGA

Summary

The present paper represents the great part of the main chapter of the M.A. dissertation *The town Požega as a headquarter of the Sanjak Požega - XVIth century urban and economic development*. The dissertation was submitted to the Faculty of Philosophy in Sarajevo, in May 1985.

The Sanjak of Požega was founded in the first half of the XVIth century and Požega was its headquarter untill the end of the Ottoman rule in this area (1699). The Ottoman cadastre registers give the most of the data concerning the development of the town in that period, so the social structure of the inhabitants of Požega was examined on the basis of these data. The population is classified in army and the representatives of the authorities, Vlach dignitaries (knez), the clergy (ulema), and representatives of the guilds and trades. On the basis of the data from the cadastre registers it is established that Požega, after the stagnancy caused by the war, was increasing and developing, and it became important political and economic center of this area.

It is also established that great attention was paid to the military organization, because the Sanjak of Požega was the border area in almost the whole Ottoman period.